

DÁNIELISZ ENDRE

VÁLTOZÓ NAGYSZALONTAI MONDAVILÁG

Arany János halálának
100. évfordulójára

1. Nagyszalonta úgy él a köztudatban, mint olyan föld, amely a mese és a monda, a ballada és a népdal különlegesen szép virágait szöktentette szárba. E vélekedés első magvait maga Arany János hintette el korai magyar népdalgyűjtésével,¹ majd gazdagon táplálta a helyi folklórt a műköltészet rangjára emelő epikájával. A kétféle költészet kapcsolatát többször is leszögezte. Mindenekelőtt szülőhelyének monдавilágáról, ennek tudatalakító és epikusi magatartást meghatározó határsáról vallott:

*Oda járt ki hozzám a beszédes Monda,
Mellyel már bölcsőmet ringatá Szalonta –*

írta volt 1853-ban *Tájkép* című, torzónak maradt emlékezésében.

A *Toldi*ban ugyan még nem hivatkozott művének eme bővizű és sajátos ízt biztosító forrására, de a *Toldi szerelme* VI. énekében ezt az összefüggést már tényekkel tanúsította:

*Képzetelem szárnyán oda visszatermek,
S barangolom a tájt, kicsi sápadt gyermek;
Hallgatom a három nyárfa ezüst lombját,
S tanulom, amelynek tanui, a mondát:
Hogy telepedtek volt hajduk Köleséren,
Bocskaitól nyerve faluhelyet véren;
Azután hogy vették Toldi jeles várát,
Gulya s ezer tallér ütvén meg az árát.*

Amellett, hogy a monda alapköveit itt építi be költői művének legszembetűnőbb helyeire, ezt még tovább erősíti egy helyi história beiktatásával. Az 1636-os szalontai csatának és Győri Jakab hajdúkapitány hadi cselének öregek regélte változata önálló balladaként illeszkedik az ének cselekménysorába. Ekkor ismét alkalmat talál arra, hogy a gyermekkorát megszépítő és későbbi életútját kijelölő történeti mondák erejéről, folyamatos jelenlétéről vallomást tegyen:

*A futásról én nem egyszer
Hallgatám a nép öregét:
Ifjú lelkem szomjan itta,
Tej gyanánt az édes regét.*

A trilógián túl még számtalan idézettel bizonyíthatnók az életmű és a helyi folklór többsikű kapcsolatát, azonban ezt a feladatot a korábbi forráskutatás már elvégezte.² E téren a legtöbbet Szendrey Zsig-

mond, a szalontai főgimnázium egykori tanára tette, aki tanítványainak lelkes csapatával jó hat éven át jegyezte fel és örökítette meg – századeleji állapotában – a helybeli népköltészetet.

2. Szendrey alighogy ide érkezett, már helyi megbízottja és szervezője annak a népi értékeket mentő mozgalomnak, amely a századelőn ország-, sőt Európa-szerte kibontakozóban volt.³ A terebélyesedő folklórgyűjtésre a költő szülőföldjén sajátos, különleges feladatok is vártak, miként ezt az Arany-hagyaték helyi gondozója, az Arany Emlékegyesület kifejezte: „Össze kell gyűjteni a múlt emlékeit, azét a múltét, melyből Arany János műveit felépítette, és összegyűjteni a népélet emlékeit: azét a népét, melyből Arany János kinőtt, s azét az életét, melyet ő vitt be az irodalomba, melyet ő tett halhatatlanná.”⁴

Szendrey Zsigmond a szentelt porú hely sürgető parancsának engedelmeskedve állítja gimnáziumi és iskolán kívüli tevékenysége tengelyébe a néprajzi kutatást. Ennek ismert és sokat idézett eredménye a költő születési centenáriuma szánt, de csak késve megjelenhetett *Nagyszalontai gyűjtés (Ngy)*.⁵ Sajnos a kötet 370 lapján csupán töredéke lát napvilágot annak a gazdag anyagnak, amelyet a vezető tanár és 28 főnyi diákcsoportja elsősorban 1912–14 között jegyzett le a hagyományörző pásztorok és parasztok ajkáról. A nagyobb hányadról csak nagyvonalú és pontatlan ismereteink vannak, mivel mind ez idáig nem akadt kutató, aki szaktudományi megközelítéssel az egészet felmérje, értékelje.

Némi jelzést kaptunk Sebestyén Gyulától, a mozgalom pártfogójától, szellemi irányítójától és – Szendreyt kívül – legjobb ismerőjétől. Az *Ngy.* előszavában többek között ezt a fontos, 1917-ből származó megfigyelését közli: „...nagy fiával ez a nép ma is egyezik abban, hogy nem lírai, hanem epikai természete van. Epikája is csak a balladában és a kötetlen szövegű helyi mondák feltűnő, szinte szokatlan bőségében él. A mesemondásból a mai nagyszalontai nép egészen kijózanodott. [...] Dalai, a rövid dallamokkal együtt, egészen kimerülnek. [...] Ezek elmúlásával a dallam nélkül szintén boldoguló aranyszájú monda ápolta náluk a hagyományt. Ennek világában élt Arany János is” (XII).

Pontosabb eligazítást nyújt a kéziratos hagyaték letéti helyének, a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának felvilágosítása.⁶ E szerint Szendrey Zsigmond nagyszalontai hagyatéka 6780 füzetlapot, illetve ívet tartalmaz; ebből 5163 lap a *Történeti mondagyűjtemény* című köteget alkotja. Hatalmas mennyiség, az egésznek 76%-a! Mégiscsak igaza lenne ama költői metaforának, hogy Szalonta a mondák termőföldje?

3. Szendreyék nagyszerű kezdeményezésének az elkövetkező évtizedekben nem volt folytatója.

A két világháború között Nagyszalontán megszűnt a magyar nyelvű középfokú oktatás. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1919 tavaszán eltávozott Szendreynek nem akadt utódja.

1940–1948 között távoli vidékekről helyeztek ide pedagógusokat, akik – vagy mert nem ismerték az itteni lehetőségeket, vagy mert elhivatottságot nem éreztek hozzá – néprajzi gyűjtéssel nem foglalkoztak.

A felszabadulást követő két és fél évtized sem hozott változást. Hiányzott a képesített kutató, a lelkes és hozzáértő irányító. Az ötvenes évek derekán ugyan e sorok írója kísérletet tett a hagyomány feltámasztására, sőt az első eredményekről hírt is ad,⁷ azonban szervezési akadályok miatt a folytatás elmaradt.

Egy évtized múltán tanárok és muzeológusok egyéni kezdeményezése töri meg a tétlenség csendjét. A szalontai származású Kósa Ferenc tájszavakat tett közzé,⁸ míg Fábián Imre, Millye Ibolya és Dánielisz Endre balladákat, cigánymeséket, gyermekmondókákat, népszokásokat, mondákat és Aranyra vonatkozó emlékeztetéseket gyűjtött, eleinte meg lehetős ötletszerűséggel.

1971. november 29., a Bihari Folklórkör magyar tagozatának megalakulása⁹ után nemcsak a megyei, hanem ez a bátortalan helyi újraindítás is felerősödött, és a gyűjtés rendszeresebbé, szervezettebbé vált, különösen azt követően, hogy Faragó József folklorista és Fábián Imre újságíró kezdeményezésére a nagyváradi *Fáklya* szinte évről évre pályázatot hirdetett egy-egy népköltészeti műfaj még fellelhető változatainak összegyűjtésére. A népballada, népmese, az apró műfajok (közmondás, szólás, találós kérdés), gyermekmondókák és a lakodalmi költészet után így került sorra 1980 telén-tavasza a népmonda.¹⁰

Az újság felhívása nem maradt visszhangtalan a történelmi mondáiról hajdan híres Nagyszalontán. Faragó József március 14-én, az Arany János Irodalmi Kör meghívottjaként, szintén a népmondákról beszélt, s előadását diákjaim már saját gyűjtéseikkel illusztrálták. A legmelegebben hatodikosaim érdeklődtek a téma iránt, hiszen épp ezekben a hetekben fejeztük be a *Toldit*, s e leckék során gyakorta hivatkoztam a XIX. században virágzó itteni népköltészetre, s a mű cselekményét gazdagító, kiteljesítő helyi históriákra. Szóltam a tanteremünk ablakán át reánk tekintő Csonkatoronyról, a hozzája fűződő mondákról, titokzatos alagútjairól, hajdú őseink honvédő harcáról, de nem kevesebbszer Arany jártáról-keltéről, Petőfivel való találkozásairól és a személyükhöz kapcsolódó népi emlékeztetésekről.

Végül is 18 kisdíakom kereste fel az idősebbeket s meséltette őket a régi időkről. 32 monda lett az eredmény, s ezt 14 saját gyűjtésű változattal egészítettem ki.

A beküldött pályázatokat értékelő *Fáklya*-cikk mindannyiunk számára örömet szerzett, hiszen ezt írták rólunk: „A népmonda pályázatunkra érkezett anyag ismeretében a legteljesebb gyűjtés a szalontai Al. Moghioroş Általános Iskola VI. C. és VI. F. osztályos tanulóinak gyűjtése, vezető tanár Dánielisz Endre. Szerkesztőségünk a diákok munkáját Toma Edit festményével jutalmazza.”¹¹

4. A váratlan siker további munkára ösztönzött. Egy másik osztály, a VII. D. pionírjaival megalakítottuk a kis folkloristák körét. Célunk: ismerjük meg a hagyományokat, s ahol és amikor erre lehetőség adódik, jegyezzük fel a népi emlékeztetéseket. Valóban, népi hőseinkről kialakított képünk már eddig is újabb vonásokkal gazdagodott, illetve néhány érdekes helytörténeti adalékot sikerült a feledés kútjából felszínre emelnünk.

A *Fáklya*-pályázat útmutatásaihoz mostani tevékenységünk során is tartjuk magunkat: nem tudakozódunk hiedelemmondák iránt, mivel ezek a műfajon belül széles, szerteágazó területet képviselnek, és gyűjtésük meghaladja tanulóink felkészültségét. Ugyancsak eltekintünk a Szendrey-kötetben szereplő két más mondatípustól: a Krisztus- és a természeti mondáktól (csillagok, szélfúvás). Ezek a témák napjainkban szinte föl sem merülnek, s legjobb esetben pár mondatos emlékfoszlány maradt belőlük. Mindezekből következőleg figyelmünket a történeti, a helyi és – Arany meg Petőfi okán – az irodalmi népmondákra összpontosítottuk.

De bármily nagyfokú volna is a népi kultúra megismerésére és ápolására irányuló igyekezetünk, természetes határként ott magaslik a kikerülhetetlen valóság. A gazdasági-társadalmi alapon végbement változások hatására Nagyszalontán is – akárcsak az ország egész területén – teljesen átalakult az emberek életmódja: mások a közösségi szokások, magasabb a műveltségi szint és gazdagabbak a művelődési lehetőségek. Szendrey Zsigmond idejében a lakosság 75%-a tartozott a hagyományörző paraszti réteghez; ma csupán 18–20%-a. Am a gépesített mezőgazdaság és a nagyüzemi állattartás új munkakörülményei még nekik sem kedveznek a folklór örökség megőrzésében, továbbéltetésében; az iparban és a szolgáltató ágazatokban dolgozók körében még kevésbé. Változott a lakosság nemzetiségi és nemzedéki összetétele, s ez további következményekkel járt a helyi hagyományokra.

Napjainkban, amikor több szaktudomány is összefog, hogy részletekbe menően vizsgálhassa a társadalmi-művelődési átalakulás mozgató rugóit és eredményeit, a népelet jelenségeivel foglalkozó néprajztudományra különösen fontos szerep hárul. Amint arra Dankó Imre is rámutat, „a jelenségek igazi, teljesértékű megismerése nem nélkülözheti a múltbeli állapot ismeretét, de nem tekinthet el az előre, a jövőbe mutató tényezők, tendenciák ismeretétől sem”.¹²

Ritka és meg nem ismétlődő lehetőség kínálkozik itt arra, hogy a hajdan virágzó népköltészetéről híres Nagyszalontán szétekintsünk, s bár egy műfajban, a mondavilágban mérjük fel a változást. A hét évtizeddel ezelőtt gyűjtött és Szendrey által közzétett helyi mondák mellé helyezzük oda a maiakat. Milyen törvényszerűségek, tanulságok vonhatók le ebből az összevetésből?

Mielőtt a kérdésre felelnénk, szóljunk az utóbbi évek eredményeiről. Hány és milyen tárgykörbe tartozó mondát sikerült lejegyeznünk? Kiknek, milyen korúaknak és foglalkozásúaknak az emlékezete őrizte meg a százados történeti hagyományokat? A valós történelmi-társadalmi események közül mi vált folklórrá, népmondává?

Egy évtizeddel a már említett 1957-es, eredmény és folytatás nélküli kísérlet után a költő születésének másfélszázados évfordulója adott újabb ösztönzést a gyűjtésre. Arany-hagyományokat kutatva kerestem fel a határesetet képviselő rokonsági harmadik nemzedéket. Szerencsére még beszélhettem Arany Sára dédunokáival és egy ükunokájával; megszólalt két Arany-ági rokon és egy kívülálló, azonban a 6 adatközlő csupán 15 történettel¹³ gyarapította a századfordulón-századelőn virágzó Arany-emlékezést.

A következő gyűjtést a *Fáklya* pályázatára szerveztem, a legutóbbit pedig 1981 őszén. Íme a három, illetve négy alkalom összesített eredménye:

Toldi-mondák	11
A török küzdelmek emlékei	19
Helynevek magyarázata	19
XIX. századi helytörténet	14
Történelmi személyiségek	4
Betyárvilág	11
Arany és Petőfi	19
Arany költeményei nyomán	3
Egyéb tárgyak	3
Összesen	103

Tény és való: a töredező, fakuló szalontai mondahagyományban a törökökhöz, a Csonkatornyhoz kapcsolódók még mindig vezető helyet foglalnak el. Viszont meglepő az, hogy a velük szembeszálló hajdúkapitányok hőstetteit (György Jakab, Jóthe Gergely), vakmerő vitézek kalandjait (Bakó János, Varga Mihály) már az idősebb nemzedék is csak nagy ritkán említi, pedig „a hajdú-etnikum idevonatkozó emlékei szerves részét alkotják a hatalmas hagyománytömbnek”.¹⁴ Amint azt Arany költészete és Szendreyék gyűjtése egybehangzóan igazolja, a múlt században, sőt még az 1910-es években is a kettő együttesen fordult elő.

A törökök elűzését követő századokból aránylag még ennyit sem őrzött meg a néphagyomány. Így foszlott szét az Eszterházyakkal szinte százötven éven át folytatott hajdonikális per, a taksás jobbágyvilág megannyi emléke, és hasonló módon 1848 tündöklése is. Ezzel szemben a szalontai öregek élénk színekkel ecsetelik az 1847-es, a város négyötödét elpusztító nagy tüzet. Keletkezése egy bizonyos Klára asszony erkölcsi magatartásával függ össze, s talán ez a vonatkozása élteti anynyira.

Az utóbbi évszázad népi történelemszemléletének sajátosan eszményített hősei a betyárok, akik bátorságukkal, életüket sem kímélő elszántságukkal az elnyomottak vágyait példázzák. A szalontai illetőségű Fábián Pista tetteiről sikerült a legterjedelmesebb, legelevenebb mondákat feljegyeznünk. Betyárrá válásáról és haláláról, felakasztásáról igen sok, egymásnak ellentmondó változatot őriz a helyi mondavilág. Még Vitálsról, az erdőgyaraki lókötőről is többet tudnak, mint a Nagyszalontát hajdúvárossá emelő Bocskai fejedelemről. A történelmi személyiségek közül egyre elmosódottabban él a nagyerejű Toldi és az álruhás Mátyás alakja, viszont folklorizálódott Arany meg Petőfi nem egy tette és kijelentése.

A folklór lényeges tulajdonsága a szüntelen változás, a folyamatos átalakulás. A társadalmi-történelmi viszonyokban bekövetkezett fejlődés nyomán a néphagyományból kihullanak egyes műfajok, mások pedig most vannak zsendülőben vagy éppenséggel virágkorukban. Gyűjtésünk során diákjaimmal együtt tapasztaltam, hogy a népmondákat az élet-történetek, a háborús élmények és más „igaz” történetek váltják fel. Legjobb mesélőim, Balogh József és Varga István, előbb fiatalságuk

éveit, katonáskodásukat, sérelmeiket mondták el, s csak ezután térhetünk a régi történetekre. Az is megesett – még hozzá meglehetősen gyakran –, hogy amikor a Szendreyék gyűjtötte témák felől érdeklődtem, egyből elhallgattak, vagy néhány közismert adattal, általánosságokat tartalmazó mondatöredékkel elégitettek ki.

5. A jelenkori néprajztudományt az is érdekli, hogy kik, milyen nemű, korú és társadalmi helyzetű emberek tartják fenn és éltetik tovább a veszni indult szájhagyományt.

Hét évtizeddel ezelőtt Szendrey és Kodály Nagyszalontán egy népi kultúrájában még egységesnek mondható paraszti közösséget talált. Az azóta végbement történelmi-társadalmi változások a mi kis folkloristáinkat új helyzet elé állították. Bár figyelmüket a leginkább hagyományörző rétegre, a parasztságra s ennek is idősebb tagjaira irányítottam, a gyakorlatban ez másképpen alakult. Részben azért, mert a mai iskolás-korosztály időben és kapcsolataiban jobban eltávolodott a paraszti elődöktől, mint a századforduló elejiek, részben pedig a folklór háttérbe szorulása miatt öt-hat öreget is fel kellett keresniök, amíg valamelyikük hajlandó volt „mesélni”.

Összesen 43 adatközlővel dolgoztunk; mindenikükre átlagban 2,4 monda jut. Kétharmaduk férfi, harmaduk nő, és a 61–90 év közötti idős nemzedék a megszólalók 81%-át képviseli. Társadalmi helyzetük, műveltségi szintjük és történelemszemléletük szempontjából csoportunk eléggé heterogén: mindössze 42%-a tartozik az inkább hagyományörző parasztsághoz. Ez a szám még így is kétszerese valódi társadalmi arányoknak. Mivel a többség más kategóriákból tevődik össze, magától adódik a következtetés: napjaink társadalmi átalakulásával párhuzamosan a történelmi néphagyomány letéteményeseit a legkülönbözőbb foglalkozásúak között kell keresnünk.

A jövő felől tudakozódók számára arról is szólnék, hogy a hagyományátadás egykori gazdag alkalmai az iparosodott Szalontán erősen megcsappantak. Fonó, tollfosztó, tengerihántás, ház előtti beszélgetés már rég nem dívik, de két-három évtizede a szüret, a disznótor, a szomszédolás is eltűnt a közösségi szokások sorából. Maradt a lakodalom, a névnap és a szilveszter, azonban egyik sem teremt olyan hangulatot és körülményeket, amelyek közt a népmondák hallgatóságra számíthatnának. Közlőink bevallása szerint „e dolgok felől már rég nem érdeklődik senki”, de az sem volt, akinek elmondják.

Arra a kérdésre, hogy a mondákat honnan tudják, 80–90%-uk a szokásos forrásra: nagyszüleire vagy szüleire, öreg szomszédaira vagy munkatársaira hivatkozott. Kérdéses a Toldi-mondák, az Arany-versek, a költő életéről és Petőfivel való találkozásairól szóló történetek folklórhitelessége; könyvekben, újságokban ezek mindenikével számtalanszor találkoztunk, jellemző viszont, hogy ezt a tényt csak igen ritkán ismerik be.

*

Említettük, hogy Szendreyék hatalmas népköltészeti anyagának csak mintegy hatoda jelenhetett meg. A kényszerűség szülte válogatás szempontjaként „a szerkesztőnek azt az irányelvet tűztem ki – tájékoztat bennünket Sebestyén Gyula –, hogy ebbe az emlékkötetbe

csakis olyan régi nagyszalontai adalékokat vegyünk fel, amelyeket Arany János okvetlenül ismerhetett” (Ngy. V, kiemelés Sebestyén Gyulától).

Mostani gyűjtésünket nem bősége, gazdagsága miatt kell kiválogatnunk; teljes közzétételét az adott összehasonlítási alap szabott terjedelme korlátozza. Ebből következik számunkra az a további feladat, hogy ne elégedjünk meg a helyi népmondák szövegének feljegyzésével, hanem helyezzük ezt egy nagyobb összefüggésbe, kapcsoljuk – a százeleji állapot közvetítésével – Arany műveihez, az őt körülvevő mondavilághoz, mintegy másfél századot fogva át ezáltal.

TOLDI-MONDÁK

Az alapul vett kötetben műfajunk a Toldi-mondákkal kezdődik. E sorrendet megtartva, elsőként a jelképpé magasztosult népi hős mai alakját idézem fel.

Köztudomású, hogy 1879 óta Arany János klasszikus műve kötelező iskolai tananyag, így regélő öregjeink mindenike gyermekkorában, esetleg később is kapcsolatba jutott vele. A legtöbbjükre jellemző egy igen dicséretes etikus magatartás. Ha a költői alkotáson túl újat, eredetit nem tudtak mesélni, ezzel ütötték el a nógatást: „Nem emlékszem én már erre”; „Minek mondjam? Jobban megírta Arany János”; „Mit kérdező tőlem? Olvasd el a Toldit!”

Szigorú önellenőrzésük magyarázza, hogy kettő kivételével csak mondatöredékek kerültek lejegyzésre. A Szendrey közölte három Toldi-monda közül az *A* jelzésű a legterjedelmesebb, és ez mutatja a legtöbb egyezést Ilosvai, illetve Arany művével. A másik kettő már nála is szűkszavú: a *C* az előzőt ismétli meg néhány adattal kiegészítve, míg a *B* elsősorban a környékbeli falvak neveit magyarázza a birtokos Toldi-családdal kapcsolatban.

A szerény eredmény azt bizonyítja, hogy a népmondákat létrehozó belső erők megcsappantan működnek. Egyrészt jellemző a rövidebb, csupán néhány motívumra korlátozódó forma, másrészt a Toldi-mondakör mindaddig nem hallott és az adott kontextusban eredetinek ható részletekkel gazdagodik, mintegy igazolva Ortutay Gyula variáns-elméletét. Elbeszélőink tudatában is megnyilvánulnak „a) degresszív, romboló folyamatok... b) az eredeti alakot nemcsak helyreállító, hanem tovább építő, szebbítő, gazdagító: alkotó folyamatok”.¹⁵

A kizsákmányoláson alapuló társadalmakban a nép történeti tudatában különösen fontos szerepet játszanak a kiemelkedő személyiségek, akik immanensen az elnyomottak rejtett vagy kimondott vágyait, törekvéseit hordozzák. Szalontán ez a szerep a szolgasorból „rettenetes vitézzé” lett Toldi Miklósnak jutott. Bár az idők során változatos életútjától, cselekedeteinek gazdag sorából a népi emlékezet rostáján sok minden kihullott, napjainkig megmaradt a művészi üzenet lényege. Ezzel párhuzamosan a nép újabb tettekkel egészítette ki járását-kelését, és személyiségét alaptermészetéhez illő, de – meglehet – másoktól átvett vonásokkal tette teljesebbé.

Erre a folyamatra Solymossy Sándor már félszázaddal ezelőtt felhívta a figyelmet, éppen Toldit idézve példaként: a különböző történe-

tek, cselekmény-epizódok „eredetileg *más* nagyerejű hazai vagy külföldi hősről szóltak s csak ráruházódtak idővel Toldira, a legismertebb és legkedveltebb vasgyúró vitézünkre”.¹⁰

E jelenség továbbéléséről, máig ható erejéről győz meg a mostani Toldi-monda. Talán különösen hangzik, de csupán 4 változatban bukkanunk rá Aranynál és Szendreynél egyaránt olvasható motívumokra (Toldiék házáról egy ízben, a vendégoldal kitartásáról és a farkaskalandról négy-négy ízben esik szó), míg hétben teljesen új mozzanatokra figyelünk fel. Megjegyezzük, hogy ezek mindenike összhangban van hősünk alapvető emberi tulajdonságaival: lovagias magatartásával, retentő erejével és másokat megsegítő készségével.

A jellegzetes Kinizsi-motívum – a szomjazónak malomköre téve nyújtja át a korsót vagy a pohár vizet – a leggyakrabban, éppenséggel 5 változatban fordul elő, de még így is változatossá lesz azáltal, hogy két ízben királykisasszonynak, egy-egy alkalommal egy meg nem nevezett leánynak, a gyakorlatozásban megfáradt katonáknak, végül egy úrnak nyújtja a friss vizet.

A 70 éves Vigh Sándor nyugdíjas ács és parkettás szerint Toldi szüleinek „szélmalma vót Szalontán. Amikor nem fűtt a szél, kisebbik fiuk, Miklós hajtotta félkézzel a vitorlát és ezzel az őrlőköveket.” Íme, miként csapódik egy motívum Toldi alakjához azon a Szalontán, ahol a konkrét emlékezés határán belül szélmalommal nem találkozunk.

A népi regélő gyakorta megbontja az időrendiséget, keveri a társadalmi-technikai fejlődés elemeit, amikor hősét hatásosan, meggyőzően kívánja jellemezni. Igen jó példa erre Pánti Sándor mtsz-tag elbeszélése, akinél Toldi a vonatot saroglyájánál fogva húzta vissza, hogy erejét bizonyítsa. (Adattár, 5. monda.)

Az Arany-művel több rokonságot mutat Fenesi Jánosnak, az mtsz volt asztalosának története (1. monda), amelyben Toldit a molnárlegények dühösítik fel. Ekkor vágja közéjük a malomkövet, „de szerencsére egyiket se tanálta el”. Seres József pedig hazahozatja Toldit szülőföldjére, hogy mentse meg Szalontát az ellenségtől. „Verte is a törököt, mint a pévát; a gojóbisokat meg a Csonkatoronybul hajigálta rájuk” (6. monda).

Az már Szendrey gyűjtésében is olvasható, hogy Toldi „öreg korára ide hozta családját is, oszt itt élt, ameddig meg nem halt” (Ngy. 228). A mi 86 éves Szabó Józsefünk a folytatást is tudja: „Osztán itt temették el, a Csonkatorony tövibe, mer hát szalontai parasztleány vót” (7. monda).

A CSONKATORONY MONDÁI

Helytörténeti mondáinkban a Csonkatorony-téma az uralkodó. Nem csoda, hiszen immár negyedfélszáz esztendeje uralja a város központját és emlékezteti mind az itt élőt, mind az erre járot a „szabad hajdúfészek” küzdelmes, harcos múltjára. Szendrey kötetében is (14 változat), a magam gyűjtésében is (12 változat) ez a legnagyobb számú mondacsoport. Építésének idejéről, körülményeiről az írott forrásokban csak szűkszavú és pontatlan eligazítást találunk; ezt a hiányt a történelmi

emlékezet pótolta és pótolja ma is, igaz, egyre csökkenő hatékonysággal és zsugorodó tartalommal.

Különben a Csonkatorony-témát meglehetősen nehéz különválasztani, hiszen motívumként nem egy Toldi-történetben, valamint hiedelemmondában is felbukkan, de még inkább része a török vonatkozású hagyományoknak. Végül is csoportosításukat az döntötte el, hogy a mondának központi vagy csak járulékos eleme-e a torony.

Akárcsak hetven évvel ezelőtt, mostani följegyzéseinkben is szó esik építésének titokzatos, máskor a valóságot megközelítő körülményeiről; megfigyelőhelyük hol a hajdúknak, hol a törököknek; csatát vívnak a tövében, és a menekülők alagútjait használják életük mentésére.

A torony érzékelhető valósága mellett a mondákat leginkább az alagút-motívum élteti. Megfigyelésem szerint az őslakos szalontaiak 60–70%-a ma is hisz a föld alatti járatok meglétében. Ahány beomlott pincére, rég használt veremre bukkannak, mindenikben álláspontjuk igazolását látják (12–13. monda), pedig a XVII. században az erek szabdalta, nádasok, mocsarak tarkította területen föld alatti folyosók ásása nem volt lehetséges.

Az eltelt hét évtized másirányú változásokat hozott a Csonkatorony mondáiban, mint a Toldiában. A különbség nem annyira a terjedelemben figyelhető meg – hiszen itt is, ott is a 10–15 sorosok vannak többségben –, mint inkább a járulékos elemekben. Századunk tízes éveiben több volt a megnevezett helyhez és az ismert személyhez kötöttség, több a rejtelmesség, titokzatosság (menekülés az alagúton át; kincs, fegyverek, halottak az alagútban), a babonás hiedelem (burokban született gyermek, félrőfös körmű ember, kísértet a toronyban). Ma inkább általánosságban, összességükben beszélnek a hajdúkról, vagy még egyszerűbben: a szalontaiakról, és – akárcsak Toldira vonatkozóan – újabb motívumok átvételének lehetünk tanúi. Így például az egri vár hős védőihöz hasonlóan „az asszonyok se maradtak ki a harcbul. Frissen ótott meszet öntöttek a törökök nyakába a Csonkatorony ablakaibul” (15. monda).

HARCBAN A TÖRÖKKEL

Szalonta – a csekély kiterjedésű Toldi-allódium – Bocskainak és 300 hajdújának köszönhetően lett jelentős helységgé. 1606-ban, a harcok tüzeiben született, lakóinak élete pedig munkában és önvédelmi harcban telt el. Ezeknek emléke oly mélyen beitatódott az utódok tudatába, hogy még a század eleji mondák is véres összeütközésekről, fortélyos hajdúk egyéni hőstetteiről, az öt futásról és a győzelmes szalontai csatáról beszéltek.

Ebből a tárgykörből Szendrey 11 különböző típusú és témájú mondat tett közzé; magunk csak 7-et gyűjtöttünk. Az elszegényedés folyamatára a már említett történelmi-társadalmi változások, a helyi hagyományok iránti sok évtizedes érdektelenség, az életmódban és a művelődési szokásokban bekövetkezett fordulat együttesen hatott.

A mai török tárgyú mondákban két törekvés figyelhető meg: a) az

egykori élet-halál küzdelmek összefoglaló, együttes bemutatása (14. monda); b) egyetlen harci cselekmény megörökítése (17–20. monda).

A hagyományos szemléletmód is némileg átalakul: a régi dicsőséget homályba borító eseményekről és a negatív szereplőkről „megfeledekzenek”. A „szalontai nagy futásról” Szendrey terjedelmes és a történelmi hűséghez közelálló mondát iktatott kötetébe,¹⁷ ezzel szemben mai adatközlőnk, a 76 éves Molnár István földműves az egykor fordultatos és neveket, adatokat tartalmazó eseményt így beszélte el:

A harc végeztivel a törökök elvonultak egy szigetre és megizentik a szalontai vár kapitányának, hogy ezír víres bosszút állnak: még a csecsszopónak se kegyelmeznek. Ennek hallatára az asszonyoknak inukba szállt a bátorságuk, oszt a környező falvakba menekültek. Hat vagy hét évig vissza se mertek térni. Hát e vót a szalontai nagy futás. (Lejegyezte Molnár Melinda, VI.C.o.)

A szinte szomorúan végződő 1636-os összecsapás okozójáról, a gyáva Ibrányi Mihályról, a váradi helyőrség alkapitányáról a megkérdezettek nem beszéltek, de a vereséget cselrel visszájára fordító Győry Jakab hőstettéről is csupán egy monda szól. Ugyanannyi a vakmerő kalandjairól híres Varga Mihályról (Szendreynél 4 változattal), míg a semmivel nem jelentéktelenebb Bakó Jánosról és Szűcs Jankóról egy sem.

Ezzel szemben tanítványaim gyűjtésében egy irodalmi szöveg újabb folklorizációjára figyeltem fel. Szendreynél nem szerepel és magam sem hallottam olyan cselről, hogy a hajdúk saját érdekükben a törököt a némettel ugrasztották volna össze. Az eredetet tisztázandó, kikérdeztem a téma más-más változatát feljegyző két diákomat, majd a közlőkkel személyesen beszéltem. Lényeges változtatás nélkül ismételték meg mondáikat, és „mástól hallottam”-mal utaltak a szájhagyományra. Amikor azonban az osztályban ismertetem őket, többen közbeszóltak: ezt a történetet 1977 táján a *Napsugárban*, mások pedig Móra Ferenc meséi között olvasták. Figyelmeztetésük nyomán reá is bukkantam az író történelmi elbeszéléseinek kötetében, *Szalonta falai* címmel.¹⁸ Molnár István változata (17. monda) szorososan kapcsolódik az eredetihez: a cselekmény menete nem változott, de elhagyta a párbeszédet, a szereplők külsejének és jellemének bemutatását, és teljesen kicserélte neveiket, valamint tisztségüket.

Nagy László volt szobafestő már nem beszél várépítésről (18. monda), hanem teljesen új elemként sarcot: 300 birka beszolgáltatását említi. Ellenben a csel lényege: a két ellenségnek egymással való legyőzete megmaradt.

E mondák szalontai meghonosítását a közlők két tényezővel tették hitelessé, elfogadhatóvá: a konkrét földrajzi helymeghatározással (Csonkatorony), és a korábbi mondákból már ismert hajdú-furfang előtérbe állításával.

HELYNEVEK EREDETE

Bár az összehasonlítási alapul vett kötetben csupán 6 ide tartozó mondát találunk, ez nem jelenti azt, hogy Szendreyék gyűjtése szegényebb lett volna a mienknél, hiszen különösebb fáradság nélkül 19

helynévmagyarázó mondát sikerült feljegyeznünk. Mennyiségét tekintve – az Arany–Petőfi tárgykörrel együtt – ez a leggazdagabb.

A *Gyilkos-rét*, a *Testhalom* és a *Halom-domb* nevének eredete a történelmi hagyományokhoz, a törökellenes harcokhoz kapcsolódik. A *Templomhely*, a *Panaszi-dűlő*, a *Vásári-dűlő* régmúlt társadalmi helyzetről hoz hírt. A *Köles-ér*, a *Nádas-ér*, a *Széperdő-dűlő* a kipusztult növénytakaró emlékét, *Barmód* az állattartását őrzi. A *Csóklapos* birtokszerzési monda stb.

Máig tartó fennmaradásuk annak köszönhető, hogy a közép- és idős nemzedékek helymeghatározásként még ma is használják. Jövőjüket tekintve ezek is kihalnak, mert a nagyüzemi gazdálkodás folytán a kis területre korlátozódó határrészek (dűlők, dombok, rétek) elnevezése feleslegessé válik, s a folyamatot még siettetik az idegenből származó szakemberek, mezőgazdasági munkások. Ők a maguk alkotta hivatalos elnevezésekkel élnek.

*

Arany maga mondotta volt egy késői nyilatkozatában, hogy a *Toldi* nyelvét, a szavakat és fordulatokat, a szólásokat és hasonlatokat szülővárosa hajdú-parasztjainak köszönheti. Alkotásainak épp az biztosít sajátos értéket és felbecsülhetetlen művészi színvonalat, hogy a népi szókinccsel a legbonyolultabb gondolatokat is ki tudja fejezni és stílusát választékossá tenni.

A XIX. század derekán még teljes szépségében pompázó szalontai népköltészet kincseit és a népnyelv erejét Szendreyék mozgalma hozta érzékelhető közelbe az utókor számára, noha az előszó „elkészve megkezdett gyűjtői munkásságuk” hátrányairól, nehézségeiről beszél, arra hivatkozva, hogy „Arany János régi ívású szalontai hajdúinak örökében már modern közművelődési és közgazdasági törekvésektől zaklatott városi népet” találtak (Ngy. XII).

Akkor a *Toldi* megírása utáni hetedik évtizedben jártak. Azóta újabb hetven év tűnt tova, megterhelve két világháború gondjával-bajával, ezek nyomába pedig a folkloristáktól egykor felsorakoztatott változásoknál is mélyebbek léptek. Természetes, hogy a mondavilág átalakulásáról mondtak a mondák nyelvére és stílusára is ráillenek.

Mondáink stílusát a műfaj egyre tömörebbé válása, a hallgatósággal való közvetlen kapcsolatának megritkulása, az időszegénység és a lényegre törekvés határozza meg. Az egyéni kifejezési módra mind kevesebb lehetőség adódik. Inkább a földműves családok és az ezekkel közvetlen kapcsolatban állók őriznek beszédükben – a hangtaniakon és a nyelveken kívül – több stilisztikai sajátosságot.

Részletező leírással, természeti képpel, állandó és díszítő jelzővel, megszemélyesítéssel egyáltalán nem találkozunk. Az alapvető stíluseszközök közül elmarad az elbeszélést elevebbé tevő kérdés, megszólítás, felkiáltás; ritkul a párbeszéd és a hasonlat. Az előbbi csak a betyármondákban, a Mátyás király-históriákban és az Arany–Petőfi-történetekben fordul elő. Az itt-ott felbukkanó hasonlatra íme két példa: Toldi Miklós „egy malomkövet úgy emelt fel, mint én ezt a kavicsot la”; a törökök olyan pusztítást vittek végbe Szalontán, hogy „még Nagyvárad is belerezdült”.

A legjobban megmaradtak a beszédfordulatok („Miklós szavukon is fogta őket”; „a hír a kiráj fülibe is eljutott”; „a cseh koma”; „Bence a kenyírbe bele ne kóstoljon, hanem ípsígbe adja oda Miklósnak”; „íkte-len nagy zenebonát csaptak”; „vót benne annyi betyárbecsület”) – és néhány, Aranyra emlékeztető kifejezés: „György úr csak pöffeszkedett”; „Miklós a bátyja haragja elől bujdogált”; „a hajdúk elkezdtek óbégatni”; „a zsandárok csendbe elódalogtak”; „egymás közt meghánytákvetették, mit tegyenek”.

Végül egy magától értődő jelenség: a mai adatközlőnek a hagyományhoz való kötődése, nyelvhasználata és stílusa műveltség és társadalmi hovatartozás szerint változik.

Az újabb nagyszalontai gyűjtés eddigi eredménye is igazolja, hogy „a folklór művészetek élettörténete jobbára lezárul: új művészeteket már nem várhatunk e tőből. A tömegkultúra elvette és elveszi tőle a hallgatók táborát...”¹⁹

A régi embereknek szükségük volt vágyaik, álmaik megtestesítőire: a hősökre – és a különleges erő, a bátorság megnyilvánulási formájára: a hőstetre. Ezeket a maguk közvetlen élményvilágából vagy a nem is oly távoli elődöktől emelték a néphit és a történelmi emlékezés fényébe.

Amellett hogy a mai nemzedékek egyre távolabb kerülnek az őseik által megélt eseményektől, az említett szellemi igény vagy szükséglet nem munkál már bennük. Ebből adódik, hogy a helyi mondák cselekményének is csupán lényegét, fő vonalát őrzik, és elmaradnak az apró részletek, a nyelvi, stilisztikai szépségek.

A szájhagyomány mindinkább átadja hivatását az írásbeliségnek és a hallható-látható közlésnek. Ezt tudva, kettős feladat hárul reánk, szalontaiakra és nem-szalontaiakra egyaránt: becsüljük meg és ápoljuk múltunk, történelmünk e vadon nőtt virágait, de ragaszkodjunk – nem kisebb szeretettel, hűséggel – az ezekből fogant műköltészeti alkotásokhoz is. Hagyományainkat, küzdelmes múltunk szép emlékeit ezek viszik tovább és éltetik az anyanyelv megtartó erejével.

ADATTÁR

Az itteni 32 népmonda épp a fele a *Nagyszalontai gyűjtés*ben közölteknek. Mennyiségileg a kettő között még sincs ily lényeges különbség, hiszen szándékunk szerint kihagytuk a Szendreyéknél szereplő csillag-, szél- és Krisztus-mondákat. Az Arany-versek folklorizálódott változatairól szintén lemondtunk, érdektelenségük miatt.

Mindenik monda után jelezzük adatközlőjének nevét, foglalkozását és zárójelben életkorát. Ezt követi a gyűjtő neve, diákoknál az osztály feltüntetésével.

TOLDI-MONDÁK (1–7)

1. *Amikor Toldi még itt lakott Szalontán, elbarangolt a nádasba. Ez a mostani Tó téren, az új piac hejjen, na meg a fojtatásán vót. Amint egyre bejebb haladt, egy hejen beomlott a zombik a lába alatt. Két*

kicsi farkas nyítt ott. Megsajnálta őket, de amint cirógatta, jött az anyafarkas szörnyű ordítással, csattogó fogakkal. Nekiugrott Miklósnak, de ez eleinte jól forgatta magát. Sűrűn osztogatta öklivel a csapásokat. De még így is alig bírt a fenevaddal. De ám ekkor még a másik farkas, az apafarkas is jött. Nekiugrott Toldinak. Mit tehetett Miklós? A döglött farkassal agyonütötte az ilőt.

Egy másik alkalommal Toldinak a malomba kellett mennie. Igaz, legínynek még nem lehetett mondani, de az anyja már rá merte bízni az efféle munkát. Amíg ő az őrlésre várt, a mónárok incselkedni keztek vele. Erre Toldi megmírgesedett. Felkapott egy ott heverő, kiöregedett malomkövet, oszt közibük vágta. De szerencsére egyiket se tanálta el.

Fenesi János ny. asztalos (73). Stuber Ottó, VI. F. o.

2. *Egyszer egy kirájkisasszony utazott át a hintójával Szalontán. Igen megszomjazott, oszt vizet kért. Toldi Miklós éppen a közelbe vót. Felkapott egy malomkövet, rátette a poharat, oszt úgy adta oda a szípsíges kisasszonynak.*

Miklós szüleinek szélmalma vót Szalontán. Amikor nem fűtt a szél, kisebbik fiuk, Miklós hajtotta félkézzel a vitorlát és ezzel az őrlőköveket.

Vígh Sándor ny. ács és parkettás (70). Stuber Ottó, VI. F. o.

3. *A szalontai Toldi családnak vót egy malma. Egyszer arrafelé másíroztak a katonák. Azon a tájon gyakorlatoztak. Kifáradtak, oszt nagyon megszomjaztak. Tolditul kértek vizet. Miklós erre felkapott egy malomkövet, arra tette a korsót, oszt úgy kínálta meg a tiszteket.*

Fel is figyeltek rá, hogy mijen iktelen erős. Aszondták neki, hogy ott vóna a heje a seregben. Szavukon is fogta őket. Így került a kiráj udvarába.

Horváth Mihály napszámos (77). Horváth Erna, VII. F. o.

4. *Azt is hallottam, hogy Toldi mónársegéd vót. A kiráj akkor a jányával járt erre kocsival, mert a kirájok akkor kocsival jártak. Toldi Miklós a malom előtt állt. A kiráj jánya odaszólt néki, hogy adjon már egy pohár vizet. Erre ű bement a malomba, vizet tőtött egy csuporba és táca hejett egy malomküire tette. Így kínálta meg.*

Seres József napszámos (66). Millye Ibolya

5. *Annak idején még egészen kicsi vonatok vótak. Toldi Miklós is megpillantott egy ijét, oszt aszondta:*

– Még ez is vonat? Ha az, akkor erő is kell legyen benne.

Erre fogta a vonat sarogóját, oszt visszahúzta.

Pánti Sándor asztalos (52). Millye Ibolya

6. *Egyszer bejelentette Miklós az anyjának, hogy ű bizony elmegy vitézkedni messze földre. Az anyja rítt, mert ez a fiú sehogy se tudott megállapodni. Odahaza is mindig a Nádasérbe portyázott a farkasok után.*

Egyszer aztán híre jött Szalontára, hogy Miklós legyőzött valami nagy vitézt. Sopánkodik erre az anyja, hogy bizony kéne néki egy kis aranyat küdeni, mert biztosan lerongyolódott az országyárásba. Na, de éppen akkor jöttek a törökök nagy sereggel Szalontára. Hírit vette ennek Miklós, oszt menten hazajött. Verte is a törököt, mint a pévát; a gojóbisokat meg a Csonkatoronybul hajigálta rájuk.

Seres József (66). Millye Ibolya

7. *Toldi Miklós nem nősült meg soha. Vót ű ugyan egyszer szerelmes egy kicsit, de nem lett abbul semmi.*

Osztán itt temették el, a Csonkatorony tövibe, mer hát szalontai parasztleány vót. Itt lakott az Szalontán, csak eljárt vitézkedni.

Szabó József ny. mtsz-tag (86). Millye Ibolya

A CSOKATORONY MONDÁI (8–13)

8. *A 300 hajdút Bocskai István erdéli fejedelem telepítette a töröktől elpusztított Szalonta vidékire. Űk vásárolták meg Szalontát a Toldi-családtul.*

A mai Csonkatorony a Toldiak várának az őrtornya vót. Amikor a hajdúk idekötöztek, az a hír járta, hogy a bátyát boszorkányok meg szellemek lakják. Így csakhamar azok a vitézek is elhagyták éjszakának idején, akiknek ott kellett vóna örködniük.

Egyszer egy bátor fiú erőt vett magán: két napot és két éjet tött a toronyba, s csudák-csudája, ipen jött ki. Ettől kezdve benípesült a torony. Még estszálltakor is akadt őrizője.

Balogh Györgyné Jámbor Zsuzsánna ny. keresk. alkalmazott (60).

Szabó Csilla, VI. C. o.

9. *Szalontát Bocskai István, Erdély fejedelme adományozta 300 hajdújának jutalomként, mivel vitézül verekedtek a törökkel.*

A régiek szerint a Csonkatornyot nem űk építették, hanem a törökök, mégpedig hét falu templomának a tornyából. Ezek Szalonta környékén voltak található, míg a török el nem pusztította űket. Úgy hívták, hogy Keszi, Kéza, Vásári, Vimer, Panas, Simonkerék és Mezőgyarak. Nevüket az egyes határrészek máig megőrizték.

Pelok Benedekné Varga Ilona ny. kereskedő (64). Kovács Ildikó, VII. D. o.

10. *Amikor a szalontaiak építeni kezdték a várukat, a mai toronyot, hirtelen rájuk törtek a törökök. Harcolni kellett ellenük, így abba hagyták az építést. Ekkor a törökök győztek. Utána űk építették tovább.*

Űk se fejezhették be. Szedelőzködniük kellett, mert a szalontaiak visszafoglalták az épülő tornyot. Megint az építéséhez fogtak, azazhogy fojtatták. De nem sokáig tehették, mert ismét jött a török, pedig ekkorra már annyira haladtak, hogy csak a tető hiányzott. Így maradt csonka a szalontai vár tornya.

Hegyesi Gábor lakatos (39). Hegyesi Lajos, VI. C. o.

11. Egyszer nagy veszéjbe jutottak a szalontai hajdúk. Már-már fent lobogott a torony csúcsán a lófarkas zászló, amikor a hajdúknak nagyszerű ötletük támadt. Kinyitották az egyik várkaput és beengedték az ott tanyázó törököket. Maguk leszaladtak egy korábban kiásott alagútba. A törökök utánuk. Az egyik kanyarnál mintha a föld nyelte volna el a hajdúkat, eltűntek a törökök szeme elől. Az volt a cselük, hogy egy másik úton kijöttek az alagútból, majd utána elzárták az összes kivezető utakat. Így a törökök bennrekedtek és éhen haltak.

Nagy László ny. szobafestő (83). Nagy Zoltán, VI. C. o.

12. Hajdan a Csonkatoronytul egy alagút vezetett egészen a Sájbertanyáig. Ahun kivezetett az alagút, ott egy puszta vót, oszt a hajdúk ide menekültek, ha nagy vót a veszéj.

Még kisjány koromba, amikor szedtük a tarackot vagy a kórócsokánt, nem tudom mán biztosan, akkor láttam, hogy egyik-másik legíny ott bújik be egy jukon és csak jó idő múlva jött ki onnan. Amikor nagyjány lettem, én is be akartam oda búni, de nem vót mivel világitásak.

Balogh Julianna napszámos (78). Stuber Ottó, VI. F. o.

13. A szalontai Csonkatorony alagútjairul sokat beszéltek meg beszélnek még máma is, de azt kevesen tudják, hogy hun húzódik. Nagy szerencsémnek tartom, hogy errül a titokrul én bizonyosat tudok.

A harmincas években az apám a Bélteki-tanya közelibe munkált 10 hód földet árendába. Akárcsak egyébbkor, ezen a napon is ketten mentünk ki az apámmal szántani. Jó mijen szántottunk, mer őszi ugar vót, oszt egyszer csak téglát vet ki az eke. Felveszem. Mutatom az apámnak: itt egy égisz téglá! Mingyán látta, hogy e más, mint amijenbül akkortájt ípitkeztek: se nem csabai, se nem a szalontai Pápai-féle. Visszajövünk, oszt aszondja:

– Állj meg, fiam! Lejjobb vesszük az ekét.

Úgy is tettünk. Megakadt. Szólongatjuk a lovakat, de biz nem megy a szántás. Erre elővette a csákányt, mert ezt meg az ásót is mindig vitte az efféle munkába, oszt kezdte bontogatni. Ki is tűnt, hogy itt egy egyenesen futó domborulat van, amejik a Hótt-Kölesírnek ment neki.

Ha esetleg vigig kibontjuk, kiderül az alagút hossza. De erre időnk se vót, meg nem is akartunk ijen dógot csinálni. Azír úgy három méter hosszan lehányta a földet a téglákrul, oszt megníztük. Az alagút ódalai téglábul, a bóthajtása peig vastag, élibe állított téglákbul. Le is ereszkedett a jukba és próbált vóna tovább menni, de annyira el vót odu-sodva, meg el vót teljesen dugulva, hogy ott nem lehetett előre haladni. Tán másfél méter szíles vót az ajja és görbén, mint a tojáshaj, emelkedett a fala meg a teteje.

Azír kutatta át három méteren, hogy hátha tanál valamit, amit a szalontai embereknek felmutathat. De semmiféle ojan dógot nem tanált. Hosszabban meg nem mertünk, mert a szomszídho tartozott és nem dúrtuk össze a más földjít, mer akkor a föld ojan vót, hogy nagyon becsülte az ember.

A gödörnek a további sorsa a lett, hogy mi ott maradtunk három esztendeig bírlőnek, és bár igyekeztünk beszántani, de egy hajlás ma-

radt, mégpedig ojan mój, hogy ha szeles idő vót, a kocsit ott hattuk, a lovakat is ott etettük, hogy a szél ne írje se az embert, se az állatot.

Akkor néhány téglát hazahoztunk. A járdámba még most is van ojan, amék az alagútból származik.

Varga István ny. mtsz-tag (70). Dánielisz Endre

HARCBAN A TÖRÖKKEL (14–20)

14. A török uralom előtt Kölesír városa vót ennek a vidéknek a legnagyobb hejsége, de a török rablása, fosztogatása elől a lakosok a mostani Szalonta hejin lévő szigetre menekültek. Körülötte mocsaras, nádas tájék terült el, oszt ide nem tudott a török behatolni, hogy kenyeret, szalonnát raboljon. Mer itt az út befejeződött. Örültek, ha nem hagyták itt a fogukat. Sok magyar hajdú lelt a vár falán belül menedéket. Ettől az időtől fogva áll Szalonta városa.

Hej, ha azok a hajdúk most látnák Szalontát, nem hinnék el, hogy oszt jó ideig nem is mertek errefelé nézni.

Kertmegi István mtsz-tag (50). Kertmegi Zsuzsanna, VII. D. o.

15. Amikor a törökök először támadták meg Szalontát, a lakosok nem számítottak rájuk. Még jóformán fegyverük se vót. Kiküdtek hát néhány bátor hajdút, hogy lopózzanak be a törökök táborába és jó sok altatót keverjenek a borukba. Úgy elaludtak ettől, hogy a szalontaiak nyugodtan várták Várad felől a felmentő sereget.

Azonban ez nem érkezett meg időbe. Erre a hajdúk vasvillát, fejszít, kaszát, bunkósbotot szedtek elő, oszt avval várták az ellensiget. De még az asszonyok se maradtak ki a harcbul. Frissen ótott meszet öntöttek a törökök nyakába a Csonkatorony ablakaibul. El is kotródtak, oszt jó ideig nem is mertek erre felé nézni.

Katona Mihály gazdálkodó (72). Balogh Gabriella, VI. C. o.

16. Amikor a törökök betörték Szalontára, borzasztó pusztítást vittek vígbe. De ojat, hogy még Nagyvárad is belerezdült. Sok embert megöltek, mások meg kinzópádon hóttak meg.

Teltek-múltak az idők, amikor a megmaradt lakosság megerősödött, kiegyenesítették a kaszákat; vasvillát, botot ragadtak, oszt nekirontottak a töröknek. Akit írtek, megöltek. Vótak, akik bemenekültek a Csonkatoronyba. Innen mán nehezebben tudták őket kiverni, kifüstölni. Ez csak úgy lehetett, hogy az emberek csellel ellopták a török ágyúkat, oszt ezekkel ostromolták meg a tornyot. Az asszonyok meg szalmakoszorúkat készítettek, meggyújtották, majd bedobálták a torony ablakain. Így egykettőre megadták magukat a hajdúknak.

Most a szalontaiak se kegyelmeztek nekik. Annyit öltek meg közülük, amennyit a török pusztított el korábban.

Amikor osztán véglegesen kiűzték a törököket Szalontáról, hozzázdtek a károk hejreállításához, és ismét nagy lett Szalonta.

Széll Mihály gazdálkodó (92). Kenéz Péter, VI. F. o.

17. Ez az eset még Szalonta megalakulása előtt történt valamivel. Gábor úr, a hajdúk kapitánya, várat akart építeni ezen a hejen. Hivatta hát a tizedesét, Istvánt, hogy véle megdiskurálja a dógot. Ez bevallotta, hogy neki ugyan egy szál embere sincs, így az ípítésből semmi se lesz. De Gábor kapitány nem engedett az akaratából. Kitervelte, hogy akkor felipítetteti ű majd a törökkel meg a nímettel.

Üzent is azonnal a váradi basának, hogy küdjön néki nímét rabokat. Várat szeretne ípíteni a város lakóinak a videlmire.

Meg is kapta, amit kért.

A csavaros eszível éppen a fordítottját izente meg a nímét vezírnek. Így sikerült összegyűjtenie egy csomó rabot, törököt meg nímetet. Vélük fel is ípítettette a várat, aminek máma csak az egyik bástyája van meg.

Az avatásra meghívta a török basát meg a nímét vezírt is. Persze egyazon napra. Mindegyik sereggel jött a nagy ünnepsígre. Amikor a két régi ellenség felismerte a másikat, ojan csetepatét rendeztek, hogy csak úgy visszhangzott tüle a környék. Gábor kapitány meg felment az egyik bástyára, oszt onnan nízte a harcot. A hasát fogta neveltiben, hogy sikerült egymásra uszítani a két ellenséget.

Molnár István gazdálkodó (74). Molnár Melinda, VI. C. o.

18. Alighogy felipítették a szalontaiak az íletüket, szabadságukat videlmező várat, a parancsnok felszólító levelet kapott, egyszerre kettő is. Egyet a töröktől, egyet a nímettől.

Mind a két levélbe az állott, hogy a hajdúk adjanak nekik 300 birkát. Ezt mindegyik külön kérte, nem is tudtak egymás követelésirül. De a fenyegetés egyforma vót: ha meg nem adják a sarcot, földig rombolják Szalonta várát.

A hajdúk furfangos észjárása ebbe a szorult hejzetbe is segített. A két követelő hadsereg küldöttségét egyazon időre rendelték Szalontára, hogy akkor adják át a birkákat. Persze jól tudták, hogy ez a két náció egymásnak régi ellensége.

A török is, a nímét is egy-egy kisebb csapattal érkezett a vár alá. Amikor meglátták a másikat, hogy az űt megillető sarcot a másik akarja elhajtani, úgy összeverekedtek, hogy még hírvivője se maradt se a nímeknek, se a töröknek.

A hajdúk erre számítottak, mer a birkákat elő se kísítették. Míg a csata tartott, a kapukat bezárták, oszt bentrül níztek a két ellenség öszszecsapását.

A várkapitány aszondta:

– Legyen ez a csata a szalontai vár avatóünnepsége.

Ekkor esküdött meg minden szalontai hajdú, hogy várukat az íletük árán is videlmezni fogják.

Nagy László (83). Nagy Zoltán, VI. C. o.

19. Győri Jakab, a szalontai hajdúk kapitánya vagy hadnagya, nem tudom mán jól, álrühába ötzve belopódzott a török táborba, oszt ott egy csónak alá bútt. A basa éppen azon pihent meg, Győri meg kihallgatta a vezírek tárgyalását.

Ali szerdár aszondta, hogy bár csak ezen az ijjel ne támadnának a magyarok, mer hogy ők még nem készültek fel.

Győri Jakab ezt hallotta, oszt visszatérve kaszákat, kardokat szerzett, s mindegyiket élivel felfelé a mocsárba tűzdelte. A háromszáz hajdút kétfelé osztotta, oszt két ódalrul támadt a törökre. Ijszaka vót, a török semmit se látott, oszt neki a mocsárnak. Összevissza szabdalta őket a sok éles vas. Így esett meg Győri Jakab csele.

Lőrincz Károlyné Wéger Mária háztartásbeli (73). Lőrincz Károly, VI. C. o.

20. *Egyszer Varga Miháj hajdú gyalogosan igyekezett Szalontára. Mán messziről látja, hogy szembe vele Ali basa, a váradi nagy úr jön, lovon. Gondolt egy nagyot Varga. Felhajította a görbe botját a fára, oszt amikor a basa odaírt, azt hazudta, hogy egy török katona hajította fel, pedig ű enékiül egy lipist se tud tenni. Erre a török basa felmászott a fára. Varga Miska meg felpattant a basa lovára.*

Így lopta el a váradi basa lovát.

Lőrincz Károlyné Wéger Mária (73). Lőrincz Károly, VI. C. o.

A RÉGI SZALONTÁRÓL (21–24)

21. *Abba az időbe, amikor idejöttek a hajdúk, kiterjedt mocsaras hej vót ez a táj. A régi öregek még úgy emlegették, hogy a református templom hejin nádas, mocsaras, lápos terület vót, ahunn pedig ma a park díszleg, ott akkora vót a víz, hogy amikor az emberek templomba mentek, gójalábbal keltek át a vízen.*

Jámbor Lajosné Hidi Julianna háztartásbeli (70). Balogh Judit, VI. C. o.

22. *A régi piac hejin, a mai főtéren, itt a templom körül nádas vót. E vót a Pap tava. Tele vót farkasokkal. Toldi Miklós is itt fojtogatta meg őket.*

Szabó József (86). Millye Ibolya

23. *Akkor elmondom azt, hogy telepedtek le a gazdagok meg a szegények Szalontán.*

A hajdúk módosabbja az akkori Hidas utcán, a mai Tenkei úton, a Kálvin, a Bocskai, az Arany meg a Kölesír utcában telepedtek le. Tehát az előkelőbbek mindnyájan a Kölesírnek az innenső partján laktak.

A Kölesíren túl van a Patacsere meg az Öreg Csere. Itt állapodtak meg Erdőpata lakosai, amikor a török elpusztította a falujukat.

A Keszikör utcát a Rípáskeszibül ide menekültek alapították, de a Battyányi és a Csokonai utcát is. Azír mondták Keszikör utcának, mert görbe. Félkörösen fordul, mintha körülfozna Rípáskeszit.

Így a Kölesír dili ríszin a szegénység lakott.

Balogh József ny. mtsz-tag (71). Dánielisz Endre

24. *Nagyanyám, Balogh Sándorné Oláh Zsuzsánna 1862-ben, régi parasztcsaládban született Nagyszalontán. Kislány koromban szívesen eljártam hozzá, mert sokat mesélt a hajdani időkről. A többek között*

tőle hallottam a szalontai nagy tűz keletkezését, amit Kalári-tűzként emlegetett.

Hadgyakorlat volt ekkor Szalonta határában, s a katonákat ide szálásolták be. Akadtak olyan házak, ahol több katona összegyűlt. Sőt olykor asszonyokkal, lányokkal mulatoztak. Közöttük volt az a bizonyos Kalári asszony is, aki a Kölesér utcán, a mai daramalom szomszédságában lakott. Itt igen nagy mulatozásba kezdtek.

Kondérban vagy talán üstben főzték az ételt, miközben a szobában már nagyban folyt a mulatság. Így nem vették észre a katlanból kipattanó szikrákat, s azt se, hogy ezek a szalmatető s ereszaljba csapódnak, amit egyhamar lángra lobbantottak. Csak azt vették észre, hogy a fejük felett ég a tető. Erre mindenki kirohant, Kalári pedig igyekezett a lakásból menteni, amit tudott. Eközben az ő ruhája is meggyulladt. Rohangált fejvesztetten, de annyira égett már, hogy lerogyott a rémülettől és a fájdalomtól. Eközben a túlsó utcásonra került és ott esett össze. Szénné égett. A nagyanyám évtizedek múltán is mutogatta azt a helyet, mert itt nagy, kövér fű nőtt.

Így keletkezett az a nagy tűz, amely 1847-ben Szalonta jórészét elpusztította.

Borbély Erzsébet tanárnő (55). Dánielisz Endre

HELYNEVEK EREDETE (25–32)

25. *Szalonta határában, a nagy síkság ellenére, hejenként egy-egy domb is található. Ijen például a Testhalom.*

Ez még a török időből származik. Ezen a hejen harcoltak egymással a törökök meg a hajdúk. A csata után rengeteg halott maradt a csatahejen, és valamennyit itt temették el. Így keletkezett a Testhalom.

Pelok Benedekné Varga Ilona (64). Kovács Ildikó, VII. D. o.

26. *Szalonta városától nyugatra, közel a román–magyar határhoz, egy lapostetejű dombot találunk. Halomdomb a neve.*

Ezen a hejen nagyon régen egy török vár állott. Akkoriban ágyúgolyók rombolták, pusztították a falait, utána meg az idő vasfoga. Ma már ennek a hejen csak egy dombot találunk. Ez a Halomdomb.

Hegyesi Gábor (39). Hegyesi Lajos, VI. C. o.

27. *Az évre már nem emlékszem, mikor történt, de akkoriban a magyarok hadba állottak a törökökkel. Ezek túlerőbe vótak, oszt csatát csata után nyertek meg. A magyar sereg rengeteg embert veszített, a török meg mind jobban nyomult előre Gyula felől. Mán Szalonta határát is elírték. A menekülőket a török három ódalrul körülzárta, s egyedül a Bíró-bánya nevű határrisz felé tudtak menekülni. Ez a tavasz esős vót, és nem számítottak arra, hogy egy szílesen kiöntött ír állja az útjukat. A magyar katonák egy része is belészaladt. Persze, ott lelték a halálukat.*

Az idősebbeknek hejin vót az esziük, no meg előkerült az ír mellett lévő tanya gazdája, Takó Miháj. Közös erővel cselet gondoltak ki. A

szomszédos tanyákból valamennyi kasza, villa, színhúzó horog, mind előkerült, s ki tudja, még hányféle hegyes szerszámot szedtek össze. Ezeket szíp sorjába a meder ajjára hejezték, hegyükkel felfelé, de úgy, hogy semmi se látszik ki a vízből.

Ippen csak befejezték a munkát, és a magyar sereg átjutott a túlsó ódalra, már megérkezett a török. Látják, hogy egészen közel vannak a magyarok. Biztosra is vették a győzelmüket. Nekirugaszkodtak a vizes rítnek, de a különböző hegyes tárgyak megsebeztek a kezüket, lábukat. Ojanok is akadtak, akiket felnyársaltak a színhúzók. A törökök hullájával lett tele a víz. Ezír nevezik ezt a hejet Gyilkosrítnek.

Bizony, ha az öreg, csavaroseszű Takó Miháj nem lett vóna, nem magyar, hanem török győzelem születik ezen a napon.

Illyés Sándor ny. mtsz-tag (83). Debreczeni Edit, VI. F. o.

28. Még a török idejibe esett meg az, amit most el akarok mondani. Ezen a nyáron a törökök éppen a szalontai határban terveztek nagy támadást a magyarok ellen. A vót a baj, hogy a szalontaiak magukra maradtak, s közben csak harmadannyian vótak, mint az ellenség. Huncutsághoz kellett hát fojamosodjanak. Egy hajdú belopódzott a török táborba, mivelhogy tudott a nyelvükön, oszt kihallgatta, mikor akarják indítani a támadást.

Amikor visszatért, megtanácskozták a tennivalókat. Kevesen vótak, így hát csak úgy számíthattak sikerre, ha legalább egy órával megelőzik a törökök támadását. A hajdúk kapitánya azt tanálta ki, hogy úgy filemlíthetik meg a legjobban a törököket, ha nagy zajt csapnak. Hadd higgyük, hogy ők többen vannak, mint valójába.

Egy kiterjedt nádas mögül indították a támadást, oszt arra a zajra, amit a hajdúk csaptak, felrepült a teméntelen daru meg vadliba. Ojan zajt csaptak, hogy a törökök azt hittik, hogy túlerővel állnak szembe, oszt megfutamodtak. Hanyatt-homlok menekültek, s nem is vették észre, hogy előttük hatalmas, mocsaras rít terül el. Ahányan csak vótak, mind itt lelték halálukat. Innen kapta ez a mocsaras rít a Gyilkosrít nevet. Ahonnan pedig a darvak felszálltak, azt a hejet ez időtől fogva Darvasrítnek nevezik.

Balogh Lajos mtsz-tag (55). Bagosi Imre Tibor, VII. D. o.

29. A Panaszi-dülő a román–magyar országhatár és Marciháza falu közelébe terül el.

Ez vizenyős, lápos terület, amék még a kisebb esők után is mocsárrá változik. Vótak itt úgynevezett szigetek, mellettük meg ojan „laposok”, amékek még a legnagyobb szárazság idején is vizenyősök maradtak. Jó dögük vót a vízi madaraknak. A zsombikokon raktak físzket, ahun kikóthették a tojásaikat. Mikor sötétedni kezdett, innen messzire elhangzott a bikák kuruttyolása.

A láp körül sok kicsi tanya vót, de mindegyiket szegény ember lakta. Sokkal gyengébben iltek, mint a szalontaiak, de még mint a marciházaiak is. Ezírt örökké panaszkodtak. Évek múltán a házaik leomlottak, összedültek. Ezír lett ennek a hejnek a neve Panaszi-dülő.

Tolna Balogh Lajos ny. pénzbeszedő (76). Kenéz Péter, VI. F. o.

30. *A Szíperdei-dülő hején a múlt században még erdőség volt. A nagyanyám úgy mondta, hogy tölgyes. Mivel a szalontai népnek nem volt elegendő szántóföldje, kiirtották és annak a hejét fogták be szántónak. Azonban a fákat nem gyökerestül szedték ki, hanem csak a föld felett vágták el a törzsét. Azok a szegény szalontaiak, akiknek nem volt tüzelőjük, szabadon mehettek a tönköket kiásni. Ezt akkor úgy mondták, hogy „megyek az irtásba” vagy „megyek irtani”. Egy-egy család egész bogjára való gyökeret szedett ki, és ez volt a tüzelője teljes évre.*

Amikor a lakosság egészében kiirtotta a gyökereket, nagyon jó termőföldre jutott. Ezért kapta ez a dülő a Széperdő nevet, mert itt egy szép tölgyerdő volt, amely lenyúlt a Patacsereig.

Borbély Erzsébet (55). Dánielisz Endre

31. *A Szíperdei-dülő onnan vette a nevit, hogy gazdag, magoshátú, homokos, veres földek vótak azon a ríszén. Az ákácok itt ojan szíp magosra nőttek, hogy nem lehetett hozzájuk hasonlót tanálni. Egísz erdő állott össze belőlük. Ez lehúzódott messze, égíszén a Vásári-dülőig.*

A Vásári- vagy Vásárheji-dülőt azír mondják így, mer a török idők előtt itt állott egy Vásárhej nevű falu. Ezen egy hajlás vonult vígig. Falu-erének neveztik meg nevezik ma is, mer az akkori falu közepin fojt. A Falu-ere mellett van egy domb, amit a mái napig Templomhejnek nevezünk. Ha ezen szántunk, még mindig tégladarabokat vet fel az eke. Itt állott Vásári temploma. A török elől űk is Szalontára húzódtak be.

A Horgas-ír a várostul nyugatra fojik. Azír ez a neve, mer ojan görbén fordul a határba, hogy hasonló egy horogho. Megindul jó másfél kilométerre a várostul, oszt a Csordás-tanya mellett nyugatra fordulva alakította ki a horgot. Innen délre veszi az útját, neki a Köles-írnek. A tejjes hossza öt kilométernél is több lehet.

Barmódnak azír ez a neve, mer nagyobbára legelő vót, oszt a váradi katolikus püspökök itt tartották a jószágaikat, barmaikat.

Csút-sziget, mer itt a Csúth családok vótak a legnagyobb gazdák.

Balogh József (71). Dánielisz Endre

32. *Köles-ír Szalonta patakja, vízgyűjtője. A nevit onnan kapta, hogy hajdanán a partján búven termett a köles nevű gabona. Embernek, állatnak egyaránt alkalmas vót.*

Nádas-ír úgy keletkezett, hogy jó homokos vót itt a föld. Ezt a gazdák elhorták építkezni. A méjedís megtelt vízzel, a partján meg, a sekéj vízben elterjedt a nád. Ezt rígen házak fedísihez használták. Telente kellett vágni.

Kákás-ír a geszti út mentin fojik, ha még megvan. A sekéj vízbe búven nőtt a káka. Azír lett ez a neve.

Jámbor János ny. gépész (90). Dánielisz Endre

JEGYZETEK

¹ Levele Szilágyi Istvánhoz: „Szalonta, nagypéntek 1847... Közelebb én is népdal schémákat gyűjtök. E gyűjtemény legtarkább, változatosabb lesz. Jó lesz legalább saját használatomra...” *Összes művei*. Bp. 1975. XIV. 77. Továbbá még

tőle: *A magyar nemzeti versidomról.* – Szendrey Zsigmond mutatta ki, hogy e tanulmányában példaként idézett népdalok közül kilenc szalontai eredetű: *Adatok Arany életéhez és költészetéhez.* Irodalomtörténet IV(1915). 151. A kéziratban maradt gyűjtemény végül Kodály Zoltán–Gyulai Ágost gondozásában jelent meg: *Arany János népdalgyűjteménye.* Bp. 1952.

² Fontosabb szakirodalom Lehr Albert: *Arany-magyarázatok.* Sorozatos közlés a Magyar Nyelv I–XIV(1905–1918). kötetekben; Szendrey, i. m. Uő: *Adalék Arany János „A bajusz” és „A hegedű” cz. költeményeinek tárgytörténetéhez.* Ethn. XXVII(1916). 295–296; Solymossy Sándor: *Arany János népiessége.* Uo. XXVIII(1917). 7–21; Beke Ödön: *Szólások Arany János műveiben.* M. Nyelvőr LXXII(1948). 111–120; Szabolcsi Bence: *Arany János népdalgyűjteménye = Vers és dallam.* Bp. 1959. 181–189; Hoppál Mihály: *A Toldi mitológiai háttere.* NyIrK. XXV(1981). 131–148. és Új írás XXI(1981). 11. sz. 68–101.

³ Bővebben Dánielisz Endre: *Szendrey Zsigmond nagyszalontai évei = ND 1981.* 202–218.

⁴ Debreczeni István: *A nagyszalontai Arany-Emlékegyesület története.* Nagyszalonta 1913. 81.

⁵ Szendrey Zsigmond–Kodály Zoltán: *Nagyszalontai gyűjtés.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény, XIV.) Bp. 1924.

⁶ A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának 1981. nov. 17-én kelt, 5284. sz. levele szerint a Szendrey-hagyaték leltári számai: EA 82, 347, 4651, 4652, 6367.

⁷ Dánielisz Endre: *Arany-hagyományok Nagyszalontán.* Utunk XII(1956). 9. sz. 4.

⁸ Kósa Ferenc: *Szalontai tájszavak és szólások.* NyIrK. XI(1967). 140–143.

⁹ Bővebben Faragó József: *Bihari magyar folklórkör.* Utunk XXVIII(1972). 2. sz. 4.

¹⁰ *Pályázat népmondák gyűjtésére.* Fáklya XXXV(1980. febr. 7.) 31. sz. 2.

¹¹ *Népmonda pályázatunk után.* Uo. (május 16.) 115 sz. 2.

¹² Dankó Imre: *Változásvizsgálat a néprajzban.* A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. Hajdúböszörmény 1975. 146.

¹³ Az ekkor gyűjtött mondákat két folyóirat fele-fele arányban közölte: *Arany-émlékek nyomában Nagyszalontán.* Művelődés XXIII(1970). 1. sz. 54–56; *Arany János a szalontaiak emlékezésének tükrében.* Múzeumi Kurír 1974. 15. sz. 27–28.

¹⁴ Ferenczi Imre: *A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományaiban.* A Déri Múzeum 1962–64. évi Évkönyve. Debrecen 1965. 243.

¹⁵ Ortutay Gyula: *Variáns, invariáns, affinitás.* A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei = *A nép művészete.* Bp. 1981. 32.

¹⁶ Solymossy Sándor: *A Toldi-monda = A magyarság néprajza,* III. 2–3. kiad. Bp. [1943.] 212.

¹⁷ *Ngy.* 237–239. Vö. Rozvány György: *Nagyszalonta mezőváros történelme.* Gyula 1870. I. 68–74.

¹⁸ Móra Ferenc: *Titulász bankója.* Bp. 1977. 139–141.

¹⁹ Voigt Vilmos: *A folklór esztétikájához.* Bp. 1972. 336. (Esztétikai Kis-könyvtár.)